

KOSÁRY DOMOKOS

Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon

Tudós társaságokkal a 18. századi Európában igen sokféle változatban találkozunk. Voltak magas testületek, uralkodói támogatás birtokában, de létrejött számos egyszerűbb, kötetlenebb együttes is egy-egy helyi központ körül. Voltak olyanok, amelyek lehetőleg minden tudományágat igyekeztek összefogni, úgy, ahogy az a mi mai akadémia-fogalmunknak megfelel. És voltak, amelyek csak bizonyos témakörökön belül mozogtak, egy-egy részletcél szolgálatában. Voltak olyanok, amelyeket a nyelvi standardizáció igénye hozott létre, midőn az ehhez szükséges társadalmi képlet létrejött. S voltak, főleg természettudományi vonatkozásban olyanok, amelyek, mint a korai német kísérletek vizsgálatából kitűnt, a kibontakozó manufaktúra-korszak szükségleteivel függtek össze.¹ Alapjában véve ugyanazon fejlődés két ágát tükrözték ezek, de tudjuk, hogy a kettő nem mindig fejlődött egy ütemben.

Az igény alapvetően mindenütt a belső társadalmi fejlődés szülte volt. Tudatos megfogalmazását azonban nagymértékben elősegítette a másutt már létrejött akadémia példája is.

Abból az 5 akadémiából, amely a későbbi francia *Institut* része lett, 3 volt még a 17. század produktuma: a Richelieu által létrehozott *Académie française* (1635), amely a francia nyelv szótárának elkészítését kapta feladatul, valamint Colbert két alapítása: az *Académie des inscriptions et belles-lettres* (1663), a történelem régészet, valamint az *Académie des sciences* (1666) a természettudományok számára. A 18. században e központi testületeket egy sor helyi tudós társaság-féle követte. Így történt Angliában is, ahol ugyancsak még 1660-ban létrejött a *Royal Society*, kifejezetten természettudományi profilal.² Német vonatkozásban a császári védnökség alatt létrejött *Academia Naturae Curiosorum* 17. századi kezdeménye után, amelyet az egymást követő uralkodók nevéől *Academia Leopoldinának*, majd *Carolinának* is neveztek, a berlini porosz királyi akadémia (*Regia Borussia Societas Eruditorum*) követte (1700).³ Európa déli periferiáján Spanyolország volt az első (1713), amelyet csak utóbb követett Itália, közelebről Firenze (1735) és Torino (1757). Az utóbbiakat azonban már megelőzte északkeleten Szentpétervár

¹ M. Teich: Tschirnhaus und der Akademiegedanke. In: Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. VII. Berlin 1960, 93–107.

² H. Hartley (ed.), The Royal Society, Its Origins and Founders. London 1960. M. Ornstein: The Role of Scientific Societies in the Seventeenth Century. London. 1963.

³ W. Hartkopf–G. Dunken: Von der Brandenburgischen Societät der Wissenschaften zur Deutschen Akademie der Wissenschaften. Berlin. 1967.

(1725),⁴ amely után Svédország (1739) és Dánia (1742) következett. Közvetlenebb hatással volt Magyarországra a csehországi olomuci (olmützi) társaság *Societas incognitorum in terris Austriacis*, amelyet Josef v. Petrasch alapított 1745-ben, és amely a bontakozó közép-európai felvilágosodás sok neves képviselőjét fogta össze a német nyelvújító Gottschedtől a bécsi egyetemet reformáló Gerhard Van Swietenig,⁵ valamint a göttingai *Societät der Wissenschaften* (1751) megalakulása.⁶ 1755-ben kapott császári privilégiumot az augsburgi *Societas artium litteralium*. 1759-ben jött létre a müncheni bajor akadémia,⁷ és 1763-ban a mannheimi akadémia. Közben, 1761-ben, mint tudjuk, Sonnenfels igyekezetéből Bécsben is alakult egy német nyelvpartoló társaság, a *Deutsche Gesellschaft*, bár ez nem volt akadémiaának tekinthető. Bécs akadémiaát nemcsak annak idején, I. Lipóttól nem kapott, Leibniz biztatása ellenére, hanem időszakunkban sem, midőn Mária Terézia végül is mindig elzárkózott az újabb javaslatok elől.⁸

A hazai tudományosságának a külföldi testületek nagy részével kiépültek a kapcsolatai egymás után. Elsősorban persze azokkal, amelyek Közép- és Kelet-Európában jöttek létre. És hamarosan felbukkant a saját, hazai tudományos központi szervezet igénye is, olyan, eleinte ritka, de utóbb egyre sűrűsödő javaslatokban, amelyek itt is különböző variációk körül mozogtak. Ezek az elképzelések azokhoz a főbb művelődési irányzatokhoz kapcsolódtak, amelyek a társadalmi modell mozgását jelezve a 18. századi Magyarországon egymást követték. A század első felében a késő barokk művelődésen belül jelentkező, korszerűbb irányzatokhoz, — a század második felében pedig a felvilágosodás különböző hazai változataihoz. Eleinte inkább a felvilágosult abszolutizmus, majd pedig, nagyobb társadalmi visszhangot keltve, főleg a nemesi felvilágosodás, a felvilágosult rendiség hívei fogalmazták meg és képviselték őket. A sokféle egykorú elképzelést ebből kiindulva tudjuk áttekinthetővé tenni, csoportosítani.

I.

A 18. század elején, az előző századok pusztulásából lassan magához térő országban, a késő feudális társadalom kedvezőtlen viszonyai közt is volt és folytatódott Magyarországon, az uralkodó osztályokhoz kötődve-kapcsolódva, az értelmiségnek egy olyan tudós hajlamú gárdája, amely szerény létszáma ellenére nemzetközileg is jó, Kelet-Európában pedig különösen jó színvonalat képviselt. Érthető, hogy ilyen értelmiségekkel az országnak elsősorban olyan, viszonylag kíméltebb részein találkozunk, amelyek korábban nem kerültek török uralom alá. Vagyis részben Erdélyben, de mindenekelőtt az északnyugati

⁴E. Sz. Kuljabko: M. V. Lomonoszovi ucsebnaja dejatelnosz Peterburgszkoj Akademii Nauk. Moskva–Leningrad. 1962.

⁵E. Winter: Der Josefinismus. Berlin. 1962. 29–32. E. Wondrák: Die Olmützer „Societas incognitorum”. in: H. Ischreyt (red.), Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Köln–Wien 1972.

⁶J. Joachim: Die Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Die Anfänge der Königlichen Societät der Wissenschaften zu Göttingen. Berlin. 1936.

⁷L. Hammermayer: Gründung- und Frühgeschichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Kalemünz. 1959.

⁸R. Meister: Geschichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Denkschriften der Gesamtakademie. 1947.

peremvidék régi városaiban, amelyek német, magyar és szlovák anyanyelvű, Hungaropolgársága alkotta, evangélikus részében, a korszerű irányzatként jelentkező pietizmus fő hazai társadalmi bázisát. Ezt az értelmiséget, főleg a hazai protestánsok hagyományos külföldi egyetemjárása következtében, személyesen is sok szál fűzte különösen a német egyetemekhez és tudományos élethez. Jelesebb képviselői a század elején, hazai orgánum híján, olyan, főleg német szakfolyóiratokban, periodikus kiadványokban közölték természettudományi, orvosi észleleteiket, mint a *Sammlung von Natur und Medizin* (Boroszló, majd Erfurt, 1718–1730), az ennek nyomába lépő *Miscellanea Physico-medica* (1731–1734), a császári akadémia által közzétett *Acta physico-medica* vagy *Ephemerides* (Nürnberg, 1727–1754) vagy a *Commercium Litterarium* (Nürnberg, 1731–1745). Ezekben az orgánumokban Bél Mátyás, Buchholtz János György (1687–1737) késmárki rektor, Fischer Dániel (1695–1746) késmárki orvos, Raymann János Ádám (1690–1770) eperjesi orvos, Boerhaave tanítványa vagy az erdélyi Köleséri Sámuel (1663–1732) orvos, bányász, guberniumi tanácsos és mások beszámolóival találkozunk igen változatos ásványtani, bányászati, botanikai, orvosi, meteorológiai, mezőgazdasági megfigyelésekről. Híradásaik, eredményeik, amelyek egyébként idehaza is latin nyelven láttak, ha láttak, napvilágot, bekerültek a nemzetközi szakmai forgalomba.⁹ E kapcsolatok azt jelezték, hogy a hazai tudományosságnak, ha saját szervezeti központja még nem is volt, jónéhány olyan egyéni képviselője akadt már, akinek munkássága nemzetközileg is figyelmet érdemelt. Közülük nem egy azután különböző külföldi akadémiáknak is tagja lett. A német Leopoldina-akadémia tagjai közt 1721–1755 között 23 magyarországit, főleg soproni, pozsonyi, felvidéki, erdélyi orvost, természettudóst találunk.¹⁰ Perliczy János Dániel, Nógrád megye orvosa 1731-ben a faházépítéssel kapcsolatos technikai újításokról írt dolgozatával került a berlini akadémiaira.¹¹ Kölesérit a londoni Royal Society is tagjai közé választotta.

De hamarosan kísérletek történtek hazai tudományos szervezet létesítésére is. Elsőnek Bél Mátyás (1684–1749) pozsonyi evangélikus liceumi rektor, majd lelkész, a hazai tudományosságnak talán legkiemelkedőbb alakja a 18. század első felében, az államismeret és történetkutatás úttörője, a Magyarország sokoldalú ismertetését nyújtó *Notitia Hungaricae* (1735–1742) szerzője vette fel, már korai munkái egyikében, 1718-ban hazai tudós társaság alakításának gondolatát.¹² Valamiféle szervezett szakmai együttműködésnek a körvonalai, szűkebb körben és kimondatlanul, már a *Notitia* készülése közben, az ő munkatársi gárdája működésében felfedezhetők. Arról az 1735-ben kelt akadémiai tervetről,¹³ amelyet kutatásunk egy ideig Lotharingiai Ferencz pozsonyi helytartó cseh származású tanácsos, a jeles műveltségű Bernhard Heinrich v. Germeten

⁹E közleményeket felsorolja Dóczy Jenő-Wellmann Imre-Bakács István-Gerendás Ernő Bibliographia oeconomica Hungaricae. I. Bp. 1934.

¹⁰Wolfram Kaiser-Arina Völker: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder der 19. Jahrhunderts und ihre Korrespondenz mit den Akademiepräsidenten. Az Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 69–70. sz. Bp. 1973. 57–74.

¹¹Erik Amburger: Die Mitglieder der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1700–1950. Berlin. 1950. – Conrad Grau: Johann Daniel Perlicius und die Berliner Societät der Wissenschaften. Z Dejin Vied a Techniky na Slovensku IV. 1966, 222–232.

¹²De vetera litteratura Hunno-Scythica, 1718.

¹³Donáth Regina: A Magyar Tudományos Akadémia első tervzete 1735-ből. Magyar Tudomány. 1965. 373–377.

személyéhez kapcsolt, újabban szintén megállapították,¹⁴ hogy ugyancsak Bél Mátyás fogalmazta a Germetennel folytatott megbeszélések alapján. A részleteket 1735 júliusában egy öttagú ülés dolgozta ki. Gr. Batthyány Lajos mint elnök és a helyettese mellett az új honismertető tudós társaságnak 12 tagja lett volna. Mindezt Bél a következő évben levélben közölte Perliczyvel, aki utóbb szintén foglalkozott egy irodalmi-tudományos társaság tervével. A késmárki Fischer Dániel, a Leopoldina tagja pedig már 1732-ben javasolta egy hazai természettudományi folyóirat (*Acta Eruditorum Pannonica*) és egyúttal valaminő szervezet létrehozását.¹⁵ E tervek nem váltak valóra. Tudjuk azonban, hogy Bél kapcsolatban állt az 1725 óta működő szentpétervári orosz akadémiával. Ennek titkárát, Christian Goldbachot, készülő munkáiról tájékoztatta. S levelezést folytatott az ugyancsak az orosz akadémián tevékenykedő Gottlieb Siegfried Bauer (1694–1738) volt hallei történésszel, akinek véleményét is kikérte a magyar nép eredetéről.¹⁶ Azt is tudjuk, hogy Bél élete végén tagja lett a már említett olomouci tudós társaságnak.

A tudós hajlamú, kisszámú értelmiség e magas szintű terveinek nem volt még elegendő társadalmi bázisa. Az udvartól, amely Bécsben sem igyekezett akadémiát felállítani, komoly támogatás nem volt várható. A még alig bontakozó hazai manufaktúraipar szükségletei nem ösztönözhatték a tudományos törekvéseket. A magyar nyelvi standardizálás igénye pedig, amelyet a Hungarus-értelmiség sem képviselt, csak később, a nemesi felvilágosodással került napirendre. Addig csak annyit tapasztalunk, hogy a század folyamán megerősödő középnemesség öntudatosabban igyekezik saját nyelvét is érvényesíteni. Ez fejeződött ki bizonyos erdélyi törekvésekben, így Bod Péter javaslatában, az ötvenes évek derekától kezdve, nyelvapoló magyar társaság létrehozására.¹⁷ De Bod is még a kálvinista egyházi hagyományt és nem a felvilágosodást képviselte.

II.

A század közepétől kezdve egyre több félbemaradt, elszórt, helyi, vagy más, laza, kötetlen próbálkozás jelezte, múltékonysága ellenére, hogy az új, laicizált, az egyházi kereteken immár kívül álló szervezeti formák egyre szükségesebbnek tünnek az irodalom és tudomány terén. A társulási igyekezetek gyakran összefüggtek lap-alapítási kísérletekkel. Nemegyszer éppen egy-egy folyóirat vagy más kiadvány figyelmeztet arra, hogy valamilyen társaság áll mögötte. Nyilvánvaló persze, hogy nem minden „societas literaria” vagy más olyan együttes, amely valamilyen kiadvány címében szerepelt, jelentett valóban szervezett, irodalmi-tudós társaságot. De az is nyilvánvaló, hogy ezekben alap-

¹⁴Wellmann Imre: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. Magyar Tudomány, 1965, 738–741.

¹⁵Tarnai Andor: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. Magyar Könyvszemle 1956, 32–49. Schultheisz Emil: Magyar orvostermészettudományi folyóirat kiadásának terve a 18. században. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 6–7. sz. 1957.

¹⁶J. Vávra: Dopisy Mateje Bela petrohradskym akademikum. Historické Stúdie, 1963, 199–240; 1967, 211–224. Váradí Sternberg János A XVIII. századi magyar felvilágosodás és a Szentpétervári Tudományos Akadémia (kézirat, a szerző szívességéből használtuk).

¹⁷Toldy Ferenc: Az académiái eszme Magyarországon Bessenyei előtt. In Irodalmi arcképek és szakaszok. Pest. 1873. 361–364.

jában véve a felvilágosodás különböző hazai változatai próbálták időszakunkban érvényesülni. Először is a felvilágosult abszolútizmus hazai híveit, akik sok tekintetben Bél és a Hungarus-polgárság hagyományait alakították tovább.

A sort azzal a „tudománykedvelő” társasággal (*Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*) kell kezdenünk, amely Pozsonyban, Bél Mátyás egykori városában, először 1752-ben, majd szünetelés után 1758–1762 közt tartott felolvasó üléseket.¹⁸ Titkára és fő mozzatója, K. G. Windisch, aki később pozsonyi német lapok szerkesztője lett, kapcsolatban állt az olomouci társasággal, a bécsi irodalmi körökkel, utóbb pedig az augsburgi akadémia tagja lett. A társaság tagjai közt találjuk Kempelen Farkast és édesapját, E. W. Kastenholz és J. F. Skollanics pozsonyi orvosokat, Fábry Pált, valamint azt a pesti patrícius polgárfiú Sauttersheimet, aki utóbb külföldön Rousseau barátja lett.¹⁹ Valamivel ezután, 1764-ben Pozsonyban Torkos Justus János és Hermann András már külön orvosegyesület alapításával is megpróbálkozott.²⁰ Az a honismertető *Societas litteraria*, amelyet 1763-ban Bécsben Kollár Ádám próbált létrehozni, levelezéssel készült összefogni tagjait a természettudomány, gazdaságtan és történelem művelése céljából. A vállalkozás egyrészt Bél Mátyás hagyományához kapcsolódott, hiszen egyebek közt a *Notitia* közös folytatását is terbe vette, másrészt viszont, szervezőjének személyén át, nyilvánvalóan a felvilágosult abszolútizmus vonalához is. 1764 országgyűlési konfliktusa után egy darabig nem hallunk Kollár terveiről. 1770-ből viszont egy újabb, jóval jelentősebb javaslatot ismerünk, amelynek névtelen szerzőjét egyesek Tersztyánszky Dánielben, utóbb a *Ratio Educationis* egyik munkatársában, mások, újabban, Benczúr Józsefben vélik felfedezni.²¹ Mint tudjuk, mindegyik esetben a felvilágosult abszolútizmus hazai híveinek kezdeményezését kell benne látnunk. A tervezet szerint az akadémiának, négy osztályra tagoltan, minden tudományra ki kell terjednie. Anyagi alapját pedig az állam által adományozandó, volt egyházi javak jövedelme, mintegy évi 20 ezer forint alkotná. Az az érve, hogy a magyar nemzetnek, Hungarus értelemben, a tudományokhoz való különös tehetségét a külföldi protestáns egyetemeken megforduló diákok eredményei is mutatják, nyilvánvalóan protestáns szerzőre vall. Mária Terézia elutasító válasza pedig 1771-ben ugyancsak nyilvánvalóan arra, hogy ő a maga késő barokk, vallásos felfogásából, ha csak tehette, a felvilágosult abszolútizmus híveinek sem tett engedményeket. Szerinte ugyanis az *Academia Augusta* tervét azért nem lehet megvalósítani, mivel Magyarországon nincs elég katolikus tudós, a protestánsok viszont nagyrészt német, holland, angol

¹⁸ *Fr. Valjavec*: Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, 1761–1762. Ungarische Jahrbücher 1936, 264–267; főleg a Sonnenfels-féle bécsi társaság (1761) hatását emelte ki, nem véve figyelembe a korábbi kezdeteket, amelyekre rámutatott *Iványi Béla* Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, 1753–1762. Südostforschungen IX–X. 1944–1945, 249–259, majd utóbb tőle függetlenül *V. Windisch Éva*: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. Századok, 1968, 94. – Nagyszébenben 1758-ban, majd Selmecen utóbb 1790-ben hallunk helyi német nyelvű társulatról; vö. *Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926.

¹⁹ *Rácz Lajos*: Rousseau magyar barátja, Sauttersheim Ignác, 1738–1767. Akadémiai Értesítő, 1952, 395–399.

²⁰ *Duka Zólyomi Norbert*: Prvý pokus o založenie lekárskoho spolku v Bratislave. Z Dejín Vied a Techniky, 1966, 233.

²¹ *Toldy F.*: i. m.; *Fináczy Ernő*: Adalék egy magyarországi tudós társaságnak tervezetéhez. Századok, 1904, 369–372; ő tulajdonítja a tervet Tersztyánszkyknak, *V. Windisch É.*: i. m. Benczúrnak.

egyetemeken tanultak, márpedig az ott divatozó elvek „a sajnos nagymértékben terjedő gondolkozási szabadsággal vagy legalábbis a vallás dolgában való közömbösséggel azonosak s így egy monarchiai állam elveivel nem mindig összeegyeztethetők”.

A nagy terv tehát meghiúsult. Viszont még 1771-ben megindult Bécsben, „egy társaság” nevében és Tersztyánszky szerkesztésében az *Anzeigen* című folyóirat, amely a monarchián belül mindinkább Magyarország földrajzi, természetrajzi, történelmi honismertetésével foglalkozott. Az egykori szerzők közül Horányi Elek, majd Wallaszky Pál úgy tudta, hogy Tersztyánszky volt az a „tudós férfiú” (vir doctissimus), aki a társaságot összehozta, és levelezés útján egy sor ismert nevű, főleg felvidéki protestáns értelmiségi közreműködését biztosította.²² Ezek közt volt Windisch Pozsonyból, a jogtörténész Benczúr József, négy tudós érdeklődésű evangélikus lelkész: a historikus Klein Sámuel, a geográfus Czirbesz Jónás András, a természettudós Ab Hortis Sámuel és Klein Mihály, valamint a református Weszprémi István, az orvos és tudománytörténész Debrecenből. A későbbi kutatás szerint viszont a társaság vagy talán inkább csak munkatársi gárda létrehozásában a háttérből valószínűleg a Tersztyánszkyval közeli kapcsolatban álló Kollárnak is része volt. Erre vall, hogy a lap mindjárt bevezető cikkében Kollár korábbi programjára hivatkozott.²³

Kollár eddig főként egy magyarországi tudós társaságot próbált létrehozni. A hetvenes évek elején viszont hivatalos körökben egy bécsi, központi, monarchiai akadémia terve került előtérbe. Martini ezzel szerette volna az új művelődéspolitikai programot betetőzni. Először, 1773-ban, ennek előkészítésére is Kollár kapott megbízást. De már a következő évben megelőzte őt Hell Miksa, a csillagász, aki részletes akadémiai tervet nyújtott be a cseh–osztrák kancelláriához. Hell az akadémia profilját csak a természet-tudományokra korlátozta volna, míg Kollár a hozzá közel álló történelem és földrajz művelését sem akarta mellőzni. Az anyagi alapot Hell a monarchia területén megjelenő kalendáriumok monopóliumának jövedelméből szerette volna előteremteni, ami persze már a nyelvi sokféleség miatt is túl bonyolult és kevésbé hozzáférhető feladatot rótt volna az új testületre. A magyar kancellária ez ellen 1775-ben azzal tiltakozott, hogy a magyar kalendáriumok jövedelméből külön magyar akadémiát kellene inkább felállítani. A bécsi államtanácsosok azonban indokolatlannak találták az ilyen külön igényeket: szerintük a Habsburg monarchiának elég lesz egy, Bécsben, mint ahogy Franciaországnak is csak egy van, Párizsban, pedig Franciaország is különböző részekből áll össze, akár a Habsburg-monarchia, – ami mutatja, hogy nem tudták, vagy nem óhajtották felismerni a különbséget a nemzetileg nagyobb mértékben, ha nem is egészen homogén Franciaország és az erősen heterogén Habsburg-monarchia között.²⁴ Mindenesetre ennek az utolsó olyan kísérletnek, amely egyetlen közös monarchiai akadémiát próbált létrehozni, sorsát maga Mária Terézia döntötte el, midőn 1775 őszén elutasította a javaslatot. Ami közben, 1774-ben tényleg megvalósult, az nem a bécsi akadémia volt, hanem az a prágai tudós társaság, amelyet szász és porosz minta nyomán az erdélyi származású természettudós

²²A. Horányi: *Memoria Hungarorum*. III. 1877, 398. P. Wallaszky: *Conspectus*. 1808², 464; vö. *Fináczy Ernő*: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. Bp. 1902, 267–268.

²³*Csóka Lajos*: *A tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században*. Pannonhalma. 1942.

²⁴*Székfü Gyula*: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bp. 1926, 13.

br. Born Ignác és a piarista történész Adaukt Voigt hozott létre, eleinte „magán-társaságként”, és amely azután 1784-ben kapott engedélyt a hivatalos, „királyi” cím felvételére.²⁵ Born egyébként Magyarországon, Csehországban, majd Bécsben ugyanazt a felvilágosult, szabadkőműves szellemű, sok nemzetközi szállal bíró tudományosságot képviselte, amely a monarchia egészét tekintette otthonának. Prágai társasága külföldi tagokkal és közvetlen magyarországi kapcsolatokkal is rendelkezett és bizonyos hatással volt a további magyar tudós társasági próbálkozásokra is.

III.

Új fordulatot e tervekben Bessenyei hozott, a nemesi felvilágosodás úttörője, aki a tudós társaságban nemzeti nyelvi-irodalmi, művelődéspolitikai programjának fő elősegítőjét akarta megteremteni. Míg az előző próbálkozások inkább Bél hagyományait igyekeztek a felvilágosult abszolutizmus vonalában továbbépíteni, most Bessenyei a magyar nyelvű tudós társaság már Bod Péter által megfogalmazott gondolatát emelte olyan új, magasabb szintre, amely a felvilágosult rendiség kibontakozó irányzatának megfelelt. Művelődési programját a felvilágosult abszolutizmusával dialektikában, az egyetem Budára helyezése és a *Ratio Educationis* nyomán alakította ki. Először arra gondolt, hogy a budai egyetem lehetne az a központ, amely magához kapcsol, külön fizetés nélkül, magyar szerzőket, irányítja a szótárszerkesztést és az új könyvkiadást (*Magyarság*, 1778). Rövidesen azonban már egy külön társaság szükséges voltáról beszélt, amelynek feladata az volna, „hogyan magyarul írjon” (*Hol-mi*, 1779). Ettől kezdve késő öregkoráig foglalkoztatta a tudós társaság gondolata, akkor is, midőn ezt a nyilvánosság előtt már mások képviselték, majd azok is elhallgatni kényszerültek.

Egy pillanatra úgy látszott, hogy a tervet máris sikerül valami formában megvalósítania, méghozzá az új központban: Pest-Budán, ahol ezidőben elég gyakran megfordult, baráti kapcsolatba került irodalmár katolikus egyházi értelmiségiekkel, és az Orczy, Ráday, Beleznyai házak támogatására is számíthatott.²⁶ Az ösztönző alkalmat az adta

²⁵ Die Königliche Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften, 1784–1884. Prag. 1884. *J. F. Jacek*: The Virtuosi of Bohemia. The Royal Bohemian Society of Sciences. East European Quarterly. 1968, 147–159. Firenzében a későbbi II. Lipót támogatja a tudós testületek fejlődését: *E. W. Cochrane*: Tradition and Enlightenment in the Tuscan Academies. Chicago, 1961.

²⁶ *Csaplár Benedek*: A Horányi Elek tervezte „Hazafiúi Magyar Társaság”. Bp. 1899. *Császár Elemér*: Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1910. *W. Rüdiger*: Über die Société patriotique de Hesse-Hombourg, sowie über ihren Begründer Nicolas Hyacinthe Paradis. Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung, XXXVII. Wiesbaden. 1908. A Société iratai közt újabban talált tagnévsorra és Bessenyei-levelekre: *D. Sikagi*: Zur Geschichte der ersten Madjarischen Gelehrten Gesellschaft Südost-Forschungen, XX. 1961, 204–224. Ennek alapján, ugyancsak a hagyományos Kollár-legenda félretételével: *Némedi Lajos*: Quelques remarques sur le processus de cristallisation de l'idée d'une Académie hongroise à l'époque des Lumières. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2–5. Oct. 1972. Bp. 1975, 73–79. Megjegyzendő, hogy újabb megállapítás szerint Bessenyei már 1777 körül írta meg Tudós társaság c. párbeszédés munkáját; vö. *Biró Ferenc*: „Mitsoda az Isten . . . ?” Bessenyei és a „spinozizmus”. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974, 117; és *uő.*: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. Bp. 1976, 150. Az ismertebb hazai tudósok egykorú jegyzéke (333 név): *J. M. Korabinszky*: Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778.

meg, hogy Bécsbe látogatott N. H. Paradis francia író és nyelvmester, az 1775-ben tartománygrófi védnökség alatt létrehozott *Société Patriotique de Hesse-Hombourg* szervezője és titkára. E testület egy jelentéktelen, pár ezer lakosú, kis német államocska központjában azt a kissé túlméretezett célt tűzte maga elé, hogy a különböző országokban sorra megalakuló tudós társaságok létrejöttét elősegítse, és működésüket nemzetközi központként koordinálja. Sikerült is néhány társaság csatlakozását elérnie, így Bajorországban és Svédországban. Paradis egy külön horvát filiálét is megpróbált most létrehozni, amelynek Skerlecz Miklós lett volna elnöke és a varasdi gimnázium igazgatója: Anton Raisp a szervező titkára. E kísérlet eredménytelen maradt. 1779. jún. 19-i jelentésében viszont beszámolhatott arról, hogy magyar viszonylatban sikerrel jártak erőfeszítései. Ez arra az eddig is ismert tényre vonatkozott, hogy Bessenyei, Ányos Pál, Kreskay Imre és a piarista Horányi Elek 1779. máj. 10-én a pesti pálos rendházban megállapodott a *Hazafiúi Magyar Társaság* létrehozásának tervében. Az újabb adatokból az is kiderül, hogy Paradis közben elvesztette saját központjának bizalmát. Bessenyei maga írt Homburgba. Beszámolt arról, hogy a tulajdonképpeni alakuló ülés 1779. júl. 12-én volt Budán, és mellékelte az Ányos Pál által összeállított tagnévsort. Eszerint a társaságnak, amelynek élére br. Orczy Lőrincet nyerték meg elnökül, 13 belső és 6 külső tagja lett. A belső tagok közt Bessenyei mint főtítkár és Ányos mint másodtitkár mellett Ányos János, Barcsay Ábrahám, Bárótzai Sándor, br. Bornemissza János, Gindl József, Glosius Sámuel megyei főorvos, Hatvani István, Horányi Elek, Mészáros Ignác és az ifjú orvostanár Rác Sámuel szerepelt. A külső tagok közt Bessenyei Sándor és Fejér Antal versíró ügyvéd mellett a katolikus egyháztörténész Gánóczy Antal, Sárospatakról Szilágyi Márton és Debrecenből Weszprémi István. Nem tudjuk, hogy szándékkal, vagy véletlenül maradt ki most Kreskay neve. Lehet, hogy e névsor pontatlan volt. Az is nyilvánvaló, hogy nem volt végleges, hiszen az alapszabály-tervezet szerint az „anyanyelv segedelmére és a Nemzet s Haza ditsőségére” alapított társaság 24 tagból állhatott. De így is látni, hogy a résztvevők elsősorban még helybeli és távolabbi személyes ismerősök köréből kerültek ki. Más körből, mint előzőleg a felvilágosult abszolutizmus vonalán próbálkozóké, – a kettő talán csak Weszprémi személyében találkozott. Bessenyeiék társasága már megteremtette a katolikusok és protestánsok együttműködését, de valóban országos, átfogó jellegűvé még majd ezután kellett válnia.

Kellett volna, mert hiszen már szinte indulásakor félbemaradt, annak ellenére, hogy Beleznayék kiadványokra is összeadtak 5000 forintot. Az irodalmi hagyomány szerint a balsikert az okozta, hogy Bessenyei éppen az ügy ellen dolgozó Kollár révén akarta az udvar hozzájárulását megszerezni. Lehet, bár Mária Terézia, láttuk, a felvilágosult abszolutizmus hazai híveinek javaslatát, sőt a bécsi akadémia tervét sem habozott elutasítani. Kollártól függetlenül, vagy éppen vele szemben is. Mivel az ügynek aktaszerű nyoma nem bukkant fel eddig, az is lehet, sőt valószínűbb, hogy a kérdés nem is jutott ily stádiumba, hanem Bessenyei, amúgy is személyes válsága közben, maga látta a feltételeket kevésbé biztatónak, mint korábban. A homburgiakkal folytatott levélváltása során megkapta ugyan a jóváhagyást és az alapszabályokat, de azután egyre tartózkodóbb álláspontot foglalt el. Mindinkább úgy látta, hogy Paradis bécsi szereplése ügyüket erősen kompromittálta, és hogy ők sem az a jelentős nemzetközi befolyással bíró „európai nagy tudós társaság”, amelynek támogatása eleinte oly biztatónak ígérkezett. A kapcsolat 1780-ban megszakadt. A kiábrándulás persze csak az alkalomnak szólt, és semmiképpen nem a

gondolatnak, hiszen Bessenyei éppen ezután, bécsi tartózkodásának hattyúdalaként írta meg a *Jámbor szándékot* (1781), amely a maga valószínűleg francia, homburgi minta nyomán készült, de a hazai viszonyokhoz igazodó tervezetével a továbbiak során a tudós társasági törekvések fő vonalának alapja és kiindulása lett.

Bessenyei a magyar főurak, hozzátehetjük: a felvilágosult rendi mozgalom jövődö vezetői kezébe tette le az ügyet. Művelődéspolitikai célkitűzéseinek megfelelően a terv mindenekelőtt egy, a nemzeti nyelv kiművelését szolgáló, sőt a nyelvet szabályozó *Tudós Magyar társaság* létrehozására irányult, „amelynek egyedül való dolga lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalevő dologra kiterjessze, annak szólásának formáit kipallérozza, vagy újakat is, a dolgoknak és a nyelvnek természetéhez alkalmaztattakat találjon, s maga mind a fordításokban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson”. Tagjait az ország minden részéből választanák, hogy minden nyelvi változat képviselve legyen benne, vagyis hogy a tiszai nyelvi változat mellett, amelyet maga Bessenyei igen öntudatosan képviselt, a többit is figyelembe vegyék az egységes irodalmi nyelv, a kötelező normák kialakítása során. Nyelvtant, szótárt csak e tudós társaság adhatna ki, hozzáértő magyarok és nem „nyelvrontók” vagy „nyelvgyalázók” közreműködésével. Szómagyarázó könyvet, értelmező szótárt is létre kellene hoznia, hiszen egy-egy fogalmat többféleképpen értenek. „Ennek a zürzavarnak eltávoztatására szükség volna, hogy a lexikon írásában fáradozó tudós embereknek megegyezésekkel kiadatott munkájokat tartoznék minden hazai bé is venni és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni e lexikon szavain kívül.”

Ez az akadémiai terv ekkor annyiban volt átfogó, amennyiben a nyelvet minden tudomány vagy éppen mesterség korszerű tolmácsolására alkalmassá kívánta tenni, azon elképzelésnek megfelelően, hogy minden nemzet csak a maga nyelvén lehet művelt és tudós. A társaság feladata éppen ezért lett volna mindenekelőtt szótárak, grammatikák, magyar nyelvű szakkönyvek közzététele. A továbbiak során persze ebből, a társaság munkáján belül, az egyes szaktudományok tartalmi művelése és fejlesztése is magától kinőhetett. Egyelőre azonban minden téren az alapvető eszköz: a nyelv korszerűsítése és standardizálása volt a fő cél.

A következő évtized során Bessenyei terve a felvilágosult rendi program fő alkotó elemeinek lett egyike. Mindenekelőtt Révai Miklós segítségével, akinek egyik bécsi tartózkodása alkalmával került kezébe a *Jámbor Szándék*. Erre mint a pozsonyi *Magyar Híradó* új szerkesztője már első tudósításában hivatkozott, először használva itt a „nyelvművelő” társaság kifejezést. Révai szerette volna a társaság ügyét valami formában a laphoz kapcsolni. A tervet II. Józsefnek személyesen is előterjesztette 1784 tavaszán, éppen a nyelvrendelet születése körül, — mint képzelhető: nem sok sikerrel.^{2 7} Szándékát azonban nem adta fel.

Közben azért továbbra is jelentkeztek más, eltérő jellegű, helyi vagy speciális témakörű próbálkozások, ezek azonban csak mellékjelenségek maradtak. A helytartótanács 1784-ben felsőbb utasításra felvetette, hogy az egyetem tanárai alakíthatnának valami tudós testületet. Winterl József Jakab kémikus orvostanár ez évben létre is hozott egy orvosi-természettudományi társaságot, amely azonban nem élte túl a kezdő lépéseket, bár tervbe vett havi folyóiratának első száma is megjelent (*Monatliche Früchte einer*

^{2 7} *Éder Zoltán*: Révai Miklós. Bp. 1972.

gelehrten Gesellschaft in Ungarn, 1784), az élén azzal a megnyitó beszéddel, amelyet alapítója az első ülésen tartott.²⁸ Winterl a természettudományok, elsősorban a kémia gyakorlati, ipari hasznosításának problémáival is foglalkozott. Beszédében azonban nem tért ki közelebről a még fejletlen hazai manufaktúra-ipar esetleges igényeire, hanem legfeljebb arra, hogy a tudomány segítségével olcsóbbá válhatnak a kézműipar termékei. Hangsúlyozta viszont, hogy bizonyos hazai birtokok jövedelmét mennyire megnövelte a szakmai, így a növényteni hozzáértés. Winterl mintája egyébként a Majna melletti Frankfurtban működő *Gesellschaft der nützlichen Wissenschaften* volt. Két évvel később, 1786-ban, hazai és külföldi bányász szakemberek egy selmecbányai találkozó alkalmával, br. Born Ignác vezetésével létrehozták az első nemzetközi bányászati társulatot (*Societät der Bergbaukunde*), Lipcsében megjelenő folyóirattal (1789–1790).²⁹ E felvilágosult abszolutista vonalhoz kapcsolódó kísérletektől eltérően egy korábbi, a tudományt még egyházi vezetéssel művelni óhajtó elképzelést képviselt gr. Batthyány Ignác erdélyi püspök, aki 1786-ban foglalta írásba elképzeléseit egy egyházi s egyben egyháztörténeti akadémiáról, valamint egy *Societas Assiduorum* nevű társaságról, amelynek fő célja a magyar történelem forráskritikai, oklevéltani és kronológiai problémáinak felderítése, a hazai és külföldi források feldolgozása lett volna.³⁰ Batthyány azt remélte, hogy a tagok pár év alatt így kidolgozhatják a magyar történelem általános krónikáját, és nekiláthatnak a forráskiadásnak és egyes témakörök, így a hazai jogtörténet feldolgozásának. Valami formában egyébként jeles orvosok, fizikusok, matematikusok is tagjai lehettek volna a társaságnak. Mindez azonban nem jutott túl a tervezetesen. Kovachich Márton György ugyancsak 1786-ban, de ismét felvilágosult, jozefinista szellemben indította meg folyóiratát, a *Merkur von Ungarn*-t, amelynek kiadójaként egy „hazafias irodalombarát társaság” szerepelt, bár ez a valóságban aligha jelentett többet, mint néhány munkatárs, köztük az antiklerikális, szegény értelmiségi Tertina Mihály együttműködését. Lehet, hogy a „*Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Literatur*” megjelölés mögött a kormányzésekkel Pozsonyból áttelepült „Első ártatlanság” szabaddkőműves páholyt kell sejtenuünk. A következő évben pedig, még a lap megszűnése előtt, Kovachich újabb tervet tett közzé ugyancsak e társaság nevében (*Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften vermischten . . . Inhalts*, 1787). Ebben egy hasznos ismeretterjesztő, történelmi, honismereti, gazdasági, orvosi tárgyú kiadványsorozat megindítását javasolta. A társaság ennek szerzőit készült összefogni. Kovachich ez alkalomból áttekintette a tudós társaságok történetét is a humanistáktól kezdve Hell Miksa bécsi tervéig, amelyet külön lekötött a *Merkur* hasábjain, és a pesti egyetemen 1784-ben felmerült próbálkozásokig.³¹ A jozefinista Kovachich e terve még érezhetően a felvilágosult abszolutizmus híveinek elképzeléseéhez állt közel. Utóbb ő is a felvilágosult rendiség programját igyekezett

²⁸ Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Adatok a hazai kémiai tanszék történetéhez. I. Winterl Jakab. Eger 1960, kny. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VI. *Vekérdi László*: A természettudomány a Tudós Társaság terveiben. Századok 1974, 807–835.

²⁹ P. M. Hofer: Ignaz von Born. Leben, Leistung, Wertung. Wien. 1956. *Schleicher Aladár*: Magyarország mint az ún. európai amalgamáció bölcsője. A MTA. Műszaki Tud. Oszt. Közl. 1961, 407–416. *J. Tibenský–M. Makerová*: Základné materiály k vzniku a nápeni učenej spoločnosti pre rozvoj baníctve Societät der Bergbaukunde. Z Dejin Vied a Techniky. II. 1963.

³⁰ Baráth Béla: A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek. Erdélyi Múzeum, 1934, 143–148.

³¹ V. Windisch É.: i. m.

kiegészíteni alább említendő, újabb tervezetével, de abban sem általános nyelvművelő, hanem elsősorban történetkutatói társulatot, illetve intézményt javasolt.

Márpedig 1787-től kezdve egymás után születtek meg azok a vidéki, írói társaságok, amelyek éppen a nemzeti nyelv kiművelésének ügyét támogatták, annak jeléül, hogy szélesebb társadalmi visszhangra ez számíthatott.³² E laza, baráti társulások, bár tagjaik között a magyar jozefinizmusnak is akadtak hívei, mégis mindinkább a felvilágosult rendiség nemzeti nyelvi-irodalmi programjának és ezzel együtt a Bessenyei-típusú akadémiai gondolatnak terjesztésében vittek bizonyos funkciót, rendszerint valami gyűjteményes kiadvány, illetve folyóirat kiadóiként. Pest-Buda e téren láthatólag még nem tudott központi szerepet betölteni. Igaz: már a jozefin évtizedben felbukkantak itt ifjú, kezdő írók, egy-egy főnemesi ház körében. A fiatal Batsányi, aki diák volt itt, majd nevelő Orczyéknál, itt tette közzé első munkáját (1785). S itt találkozott Verseyhy Ferencsel, aki az orvostanhallgató Földi Jánossal együtt Ráday köréhez tartozott, míg Dayka Gábor a pesti szeminaristák közt készült az írói pályára. 1787 végére azonban Batsányi, Kazinczy és Baróti Szabó oldalán, a Kassai Magyar Társaság egyik alapítója lett, és abból akarta az új, nyelvművelő tudós társaságot kifejleszteni. Batsányi, tudjuk, ekkor a nemesi mozgalom felvilágosult rendi szárnyát, Kazinczy viszont a magyar jozefinistákat képviselte a kassai együttesen belül, amelyet e belső ellentét rövidesen szétfeszített. Folyóiratuk: a *Magyar Museum* előbeszédének első változatát az induláskor jobban előtérben álló Kazinczy fogalmazta meg, a magyar jozefinisták álláspontjáról, amelyhez persze szintén hozzá tartozott a nemzeti irodalmi nyelv művelődésének igénye, de más formák között. Batsányi viszont, akinek súlya a nemesi mozgalommal együtt nőtt, ezt a szöveget erősen átdolgozta, s egyebek közt, a felvilágosult rendi mozgalom programjához kapcsolódva, a Bessenyei értelmében vett magyar tudós társaság létrehozásának fontosságát emelte ki, hozzátéve, hogy a kassai társaság és folyóirata is ennek működését igyekszik „kipótolni”.³³ Kazinczy, mint ismeretes, nemsokára külön, önálló folyóiratot indított. S a Batsányi által pártolt nyelvi-irodalmi akadémiai tervet ebben a formában annyira a nemesi mozgalom velejárójának tartotta, hogy a *Jámbor Szándék*ot sem idézte soha, pedig Bessenyeiről egyébként gyakran nyilatkozott.³⁴ Az ő tervei, mint utóbb ki-
rült, egy más, lazább, speciálisan irodalmi társulásra irányultak.

„Bár minden nagy városunkban – írta Batsányi 1789-ben – egy-egy társaság állana fel s magyar munkákat írna, hogy majd a sok kitsinyből egy igazában való, nagy Magyar Társaság lehetne.” S valóban egymás után bukkantak fel ilyen kezdeményezések különböző városokban. Győrben Révai Miklós kezdett egy nyelvművelő együttest kialakítani, és egy tervbe vett folyóirat élén már 1788-ban a *Jámbor Szándék*ot készült közreadni. Pétzeli József Komáromban, a helybeli Tudós Társaság élén és az általa szerkesztett *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) hasábjain támogatta az ügyet. Talán még fontosabb szerepet vitt ebből a szempontból a *Hadi és más nevezetes történetek* című lap, amely 1789 nyarán Bécsben indult magyar nyelven. Kissé nehézkes címe alkalmas volt a cenzúrában azt a benyomást kelteni, mintha pusztán a török háború által felkeltett

³² Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. Bp. 1930. Jelentőségükre: Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960, 310.

³³ Keresztúry Dezső–Tarnai Andor: Batsányi János összes művei. II. Bp. 1960, 438–448.

³⁴ Némedi Lajos: Bessenyei György utóéletéről. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974, 757.

érdeklődést akarná kielégíteni. A valóságban azonban inkább a nemesi mozgalom felvilágosult rendi szárnya talált benne magának orgánusmot. A lap megindítója és szerkesztője, Görög Demeter, valamint szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel a főnemesi alkalmazásban álló értelmiségiek közé tartozott. Újabb kutatásunk a jozefinizmustól elforduló gr. Széchényi Ferencet, sógorát: gr. Festetich Györgyöt, valamint a könyvtáralapító erdélyi kancellár gr. Teleki Sámuelét sejtí azok élén, akiknek a vállalkozás felső irányításában és anyagi pártfogásában része volt.³⁵ Nyilván az ő intencióik értelmében történt, hogy Görögék nemcsak pártolták a tudós társaság ügyét, hanem pályázatok, jutalmak útján annak már bizonyos funkcióit is igyekeztek előkészíteni. Az első pályázatot Görög még lapjának megindulása előtt, 1789 jan. 31-én a bécsi *Magyar Kurír*ban hirdette meg egy magyar nyelvű pszichológia megírására. Az eredményt két év múlva, 1791. jan. 25-én, már saját lapjában közölte: a 30 arany pályadíjat akadémiaszerű ülésen bécsi magyar testőrök, főúri nevelők jelenlétében, Görög megnyitóját után, Báróti Sándor adta át gr. Széchényi Ferenc titkárnak, Bárány Péternek. Második alkalommal, 1789. szept. 25-én, magyar nyelvtanra hirdettek Görögék pályázatot: ebből született utóbb a Debreceni Grammatika. A harmadik pályázat, már 1790 március elején, a magyar nyelv alkalmas voltának kérdésére kívánt válaszokat, amelyek közül azután Gáti István és Vedres István szövegei láttak napvilágot. Bárótinak a magyar nyelv „védelmeztetéséről” szóló röpirata (1790) ugyancsak ehhez kapcsolódott. Görögék közben jó kapcsolatot tartottak fent a hazai írói körökkel, a komáromiakkal, Kassán főleg Batsányival, Győrben pedig Révaival. Az egykorú sajtó 1790 elején adott hírt a Soproni Lyceumi Magyar Társaságról, Kis János és Németh László diákok kezdeményezéséről. E sort folytatta Erdélyben Aranka György, a marosvásárhelyi királyi tábla írnoka, aki csak valamivel utóbb, már 1790 újabb mozgalmi és Bessenyei tervének nagyobb publicitása nyomán tette ugyan közzé javaslatát az „Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság” felállítására, de aki a terv előkészítésével már időszakunkban, 1785 óta foglalkozott.³⁶

Decsy Sámuel emlékezetes röpiratának (*Pannóniai Fénisz*, 1790) állásfoglalása világosan jelezte, hogy a nemzeti nyelv ügyével együtt immár a nyelvművelő tudós társaságé is a felvilágosult rendi program fő céljai közé került. Decsy a francia akadémia mintájára szótár kiadását jelölte meg a tudós társaság egyik első feladatáknak. Megint voltak, igaz, más kezdeményezések is. Martinovics Ignác, midőn 1790 tavaszán a sajtóban, levélben javasolta tudós társaság szervezését a pesti egyetem körül, az előzmények közül Winterl egykori szakmai, természettudományi kezdeményezésére utalt.³⁷ De nagy visszhangot nem ez kapott. A különböző helyi kezdeményezéseket Révai Miklós fogta össze, aki fáradhatatlanul igyekezett a kedvező alkalmat felhasználni és az országgyűlés és a helytartótanács figyelmét is felkeltve az akadémia gondolatát valóra váltani. A fordulat után sietett buzdító előszóval újra kiadni és így hozzáférhetővé tenni s országos figyelem

³⁵ *Kókay György*: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795. Bp. 1970.

³⁶ *Rubinyi Mózes*: Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság története. Magyar Nyelv, 1911, 118–120. *Jancsó Elemér*: Aranka György élete és munkássága. Kolozsvár, 1939; és *uő.*, Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest. 1955. Vö. *Benkő Samu*: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: *Korunk évkönyv*. Cluj, 1973. 101–115. *Éder Zoltán*: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Bp. 1978.

³⁷ *Kókay György*: Martinovics Ignác levele Tertina Mihályhoz, az Ephemerides szerkesztőjéhez. Magyar Könyvszemle, 1956, 58–60.

központjába állítani Bessenyei röpiratát (*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 1790), amelyet szétküldött az országgyűlés tagjainak. „Kik az országban – írta Pétzelinek – itt is, amott is kisebb társaságokba öszve szövetkezvén úgy is fáradunk már elég sok akadályokkal küszködven a haza javában, álljunk öszve egy nagyobb társaságba, . . . meglásd, inkább boldogulhatunk.”³⁸ Majd bővített, kiérleltebb, továbbfejlesztett formában közzétette a „nagyobb társaságról” saját, részletesen kidolgozott tervét, amelynek alapját II. Józsefhez benyújtott, egykori javaslata képezte (*Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae*, 1790).³⁹ Az első cél természet szerint ebben is a magyar nyelv kiművelése, alkalmassá tétele a korszerű irodalom és tudományosság kifejezésére, de emellett, második célként, már külön, nagyobb hangsúlyt kap a tudományok és művészetek terjesztése is a nyelv segítségével. Révai terve szerint a társaság az alábbi 4 osztályból állott volna: 1. Filológiai osztály (Classis philologica), amely a nyelvtudományon kívül a történelmet és a forrástudományokat, a régészetet, azután a statisztikát és földrajzot, sőt a képzőművészetet és zenét is átfogná; 2. Filozófiai osztály, amelyen belül kap a jog is helyet 3. Tiszta és alkalmazott matematikai osztály. 4. Fizikai osztály, amely az orvostudományt és a gazdasági ismereteket is magába fogná. Az akadémia tehát minden témakörre kiterjedne a teológia kivételével. Rendelkeznek könyvtárral, múzeummal is. Költségeit a tanulmányi alap, vagyis az állam hozzájárulásából, mecénások adományaiból, valamint a kiadványok jövedelméből lehetne fedezni. Az előkelők a tiszteleti tagok közt foglalnának helyet. Révai utóbb ehhez melléketül a javasolt tagok névsorát is összeállította és kiadta (*Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae*, 1791).

Fellépésének annyi eredménye lett, hogy tervét az országgyűlés az 1791-ben kiküldött rendi országos bizottságok egyikéhez, a Tanulmányi Bizottsághoz tette át, amely azután ennek alapján el is fogadott egy, főleg Vay István szabolcsi követ által szerkesztett munkálatot.⁴⁰ Ezzel azonban a terv hosszú időre el is akadt. Éppen mivel szorosan a felvilágosult rendi tendenciához, mint a nemesi mozgalom viszonylag haladóbb, de számbelileg sokkal gyengébb szárnyához kapcsolódott, sorsa is ennek programjéhez hasonlóan alakult. A bizottságok, mint tudjuk, a nemesi mozgalom hátráló időszakában, egy kissé utóvédharc formájában próbálták a felvilágosult rendi programot rendszerbe önteni. Mire azonban munkájukat 1793-ban befejezték, már nagyot fordult a helyzet.

Az első kedvezőtlen előjelet már az 1790 őszen gr. Széchenyi Ferencnél tartott tárgyalás sikertelensége mutatta. Kazinczy ezután, 1791 elején kérte gr. Batthyány Alajos támogatását egy más típusú, lazább, kifejezetten irodalmi társuláshoz, amelyet ő a római Árkádiai Társaság mintájára szeretett volna létrehozni.⁴¹ Kovachich Márton György pedig úgy látta, hogy az adott viszonyok közt egy minden tudományt átfogó társaság létrehozása nem remélhető, szűkebb szakmai téren egy speciális történetkutató testület szervezését javasolta, mecénások és szakemberek részvételével, főként pedig egy központi intézménnyel, amely könyvtárat és másolatgyűjteményt, forrásbázist épít ki (*Institutum*, 1791). De a továbbiakban ez a szűkebb terv sem bizonyult megvalósíthatónak, csak igen

³⁸ Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. III. Bp. 1886. 171.

³⁹ Csaplár Benedek: Révai „Planum”-a. Figyelő, 1884.

⁴⁰ A Deputatio Litteraria munkálatai közt szereplő akadémiai tervezet: Planum promovendae et excolendae linguae patriae Hungaricae. Magyar Országos Levéltár, Archivum Regni, Fasc.: D. Lad. No. 31. Elfogadására: OSzK Kézirattára, Fol. lat. 77. op. 6–11.

⁴¹ Némedi L.: i. m. 1975.

szerény magánkezdeményezés formájában, hiányosan. A forradalmi Franciaország elleni háború megindulásától a magyar jakobinusok kivégzéséig, 1792–1795 között végbement az a fordulat, amely a hátráló nemesség és az udvar összefogásához, a felvilágosodás nagy csatavesztéséhez vezetett. Persze nem minden vált semmivé. De a felvilágosodás céljai csak részben, hiányosan, olyan elemeiben válhattak valóra, amelyek, mint az új irodalom, a tudományok magyar nyelvű tolmácsolása, vagy a nyelvújítás (de még akadémia nélkül) a nemesség változó feltételei szempontjából szükségesnek, a kiváltságok védelme szempontjából pedig magukban véve veszélytelennek tűntek a más, a felvilágosodással ellentétes világnézeti, szemléleti irányzat uralma idején is. Az Akadémiának még egy bő nemzedéken át csak gondolata élt tovább, Bessenyei, Révai változatában, óhajokban, iratokban, tervezgetésekben az új század elején is, egészen a megalapításig;⁴² tényleges működése pedig már egy új fejezet: a reformkor küszöbén indult meg.

⁴² *Várkonyi Ágnes*: A Magyar Tudományos Akadémia megalakulása. In: Az MTA másfél évszázada. Bp. 1975.